

“NAVOIY” VA “ALISHER NAVOIY” ROMANLARIDA MAZMUN VA SHAKL BIRLIGI

*SamDU Filologiya fakulteti
Magistranti Xursanova Muxlisa*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Oybek va Isajon Sultonning “Navoiy” va “Alisher Navoiy” romanlarining o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari o‘rganiladi. Romanlardagi shakl va ma’no munosabati tahlil qilinadi. Har ikki ijodkorning Navoiy shaxsiga bo‘lgan qarashlari, tushunchalari va falsafasi tahlil asosini tashkil qiladi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, Oybek, Isajon Sulton, shakl, mazmun, munosabat, badiiy obraz, tahlil.

Kirish. O‘zbek romanchiligi taraqqiyotida Alisher Navoiy siymosiga bag‘ishlangan ikki yirik roman – Oybekning “Navoiy” va Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” asarlari alohida o‘rin tutadi. Bu ikki asar bir mavzuga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, ularning badiiy-uslubiy qurilishi, mazmuniy yo‘nalishi, ruhiy qatlamlari, qahramon talqiniga yondashuvi bilan bir-biridan tubdan farq qiladi. Aynan mazmun va shakl uyg‘unligi bu ikki asarni o‘zbek adabiy tafakkurining ikki davri – sovet davri realizmi va mustaqillik davri tafakkurini aks ettiruvchi yuksak badiiy namuna sifatida baholash imkonini beradi.

Oybek romanida mazmunning asosiy yadrosi – tarixiy haqiqatni xalq ruhiyati bilan uyg‘unlashtirish, tarix sahifalarini mafkuraviy va badiiy mezonlar asosida qayta tiklashdir. Romanda Navoiy obrazining shakllanishi tarixiy voqealarning mantiqiy izchilligi bilan birga, ijtimoiy-siyosiy kurashlarning badiiy talqini orqali yoritiladi. Shakl jihatidan asar klassik epik roman an‘analari asosida qurilgan bo‘lib, kompozitsiyada voqealar ketma-ketligi, dialoglar, monologlar, tasviriy vositalar umumiy ideaga xizmat qiladi.

Isajon Sulton asarida esa mazmunning markazida tarixiy voqea emas, balki ruhiy jarayon turadi. Yozuvchi shaklni voqelikdan ustun qo‘yadi, voqelik esa badiiy tafakkurni ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Bu roman intertekstual shakldagi romanlar turkumiga mansub bo‘lib, unda badiiy makon va zamon nisbiylashtiriladi, real tarixiy manzaralar ichki kechinmalar silsilasi bilan uyg‘unlashadi. Shu sababli Isajon Sulton romanida shakl voqelikni ifoda etuvchi qobiq emas, balki mazmunning o‘ziga aylanadi.

Tahlil va xulosalar. Oybek romanining mazmuni an‘anaviy tarixiy roman talablari asosida shakllangan: unda voqea markazida davlat, siyosat, sarkardalar faoliyati va xalq hayoti turadi. Oybek tarixiy materialni tahlil qilgan holda Navoiy shaxsini voqealarning muvozanat markaziga qo‘yadi. Romanning mazmuniy yadrosi

xalq va davlat manfaatlari bilan Navoiy maqsadlarining uyg'unligini ko'rsatishga qaratilgan. Bu yondashuv mazmunni ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega qiladi.

Isajon Sulton asarida esa mazmun ruhiy-intellektual qatlamlarga bo'linadi. Tarixiy voqea shoir ruhiy dunyosining aks-sadosi sifatida talqin qilinadi. Bu uslub mazmunni ko'p qatlamli, falsafiy mazmunga ega qiladi. Shuningdek, roman mazmunida "insonga berilgan ilohiy vazifa", "vujud va ruh o'rtasidagi ziddiyat" kabi metafizik g'oyalar ustuvor o'rin egallaydi. Oybek romani shakl jihatidan soddaroq va mantiqan izchil tuzilgan bo'lib, u klassik roman kompozitsiyasiga mos keladi. Asarning ekspozitsiyasi, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim qismi aniq belgilangan. Bunda shakl mazmunga xizmat qiladi: tarixiy voqeliklar ketma-ketligi umumiy g'oyani ochishga yordam beradi.

Isajon Sulton romanida shakl badiiy tajriba vositasiga aylanadi. Kompozitsiyada vaqt va makon chiziqli emas, balki davriy aylanish shaklida namoyon bo'ladi. Voqealar romanda real tarixdan tashqari ruhiy voqealar sifatida olib boriladi. Bunday shakl zamonaviy romanchilikda badiiy tafakkur yangi darajaga ko'tarilganidan dalolat beradi. Oybekda shakl – tarixni tasvirlash uchun xizmat qilsa, Isajon Sultonda shakl – inson ruhiyatini ochishning vositasidir.

Har ikki roman o'zbek romanchiligida yangi bosqichni boshlab bergan. Oybek mazmun va shakl uyg'unligi orqali milliy tarixiy roman maktabini yaratgan bo'lsa, Isajon Sulton mazmun va shakldagi metafizik uyg'unlik orqali milliy romanni falsafiy darajaga olib chiqdi. Bu ikki yo'nalish bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o'zbek adabiyotida tarixiy shaxs obraziga badiiy yondashuv imkoniyatlarini kengaytirib, romanchilikning takomil bosqichlarini belgilaydi.

Mazmun va shakl uyg'unligidagi bunday farqlar Navoiy obrazini turli davr adabiy tafakkuri mezonlari asosida talqin qilinganligini ko'rsatadi. Shu tariqa, o'zbek romanchiligi tarixiy haqiqatdan ruhiy haqiqat sari yo'nalganini kuzatish mumkin. Bu esa romanchilikning yuksak darajada rivojlanganidan darak beradi. Mazmun va shakl uyg'unligining eng muhim ko'rinishlaridan biri – bu romanlarning kompozitsiyasi, syujet qurilishi va badiiy til tizimida namoyon bo'ladi. Har ikki roman bir xil tarixiy shaxs – Alisher Navoiy siymosini badiiy talqin etgan bo'lsa-da, ulardagi badiiy konstruksiya, syujet dinamikasi va til uslubi mutlaqo boshqa yo'nalishda shakllangan. Bu farqlar o'z davrining ijtimoiy-mafkuraviy sharoitlari, estetika talablari va yozuvchi maqsadidan kelib chiqqan holda yuzaga chiqqan.

Oybekning "Navoiy" romanida kompozitsiya an'anaviy epik roman shaklida qurilgan. Asar ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim kabi klassik kompozitsion bo'limlarga ega. Voqealar qat'iy tarixiy tartibda ketma-ket berilgan. Har bir syujet bo'lagi umumiy asosiy g'oyani ochishga qaratilgan. Bunda Navoiy qiyofasi ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanadi.

Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida kompozitsiya spiral shaklida, ya’ni vaqt va makon doimiy ravishda bir nuqtaga qaytib turadigan falsafiy struktura asosida quriladi. Roman an’anaviy kompozitsion tartibga bo’ysunmaydi. Bu yerda voqealar chiziqli taraqqiyot orqali emas, balki Navoiy ruhiyatidagi kechinmalarni yoritish orqali tartiblanadi. Muallif voqeani takrorlamaydi, balki har bir bo’limda Navoiyning ichki dunyosi yanada chuqurlashib boradi.

Oybek romanida syujet tarixiy hujjatlar va manbalarga tayangan holda qurilgan. Voqealar asosiy g’oyaga xizmat qiladi: Navoiy – davlat arbobi, xalq himoyachisi va adolat timsoli sifatida gavdalanadi. Syujetda intriga – ya’ni voqealarning keskin burilish nuqtalari aniq ko’rinadi: Husayn Boyqaro taxt uchun kurash, Nodira begim bilan munosabat, sarkardalar o’rtasidagi ixtiloflar. Bu voqealar syujet dinamizmini ta’minlaydi.

Isajon Sulton romanida esa syujet voqeaga emas, Navoiyning ichki ovozi, tafakkuri va ilohiy izlanishlariga asoslanadi. Syujet voqelikdan ko’ra ong oqimiga yaqin. Romanda tashqi harakatdan ko’ra, ruhiy holatlar o’zgarishi markazga olinadi. Bu yondashuv modern roman xususiyatidir.

Oybek uslubi realistik, aniq, sodda va tarixiy ruh bilan yo’g’rilgan. Til boy, xalqona iboralar, tarixiy terminlar, qo’shma gaplar ko’p ishlatiladi. Usta san’atkor sifatida Oybek til orqali o’quvchi qalbini ta’sirga soladi. Har bir dialog tarixiy haqiqatga mos bo’lishga intiladi.

Isajon Sulton tili esa poetik-falsafiy, ko’p qatlamli ma’no va ramzlar bilan to’la. Uning uslubi Alisher Navoiyning o’z tiliga yaqin – badiiy musiqiylik, metaforalar, ramzlar va ruhiy tasvirlar ancha ko’p. Bu til orqali muallif tarixiy shaxsning ichki olamini, ruhiy va ilohiy iztiroblarini ifodalaydi. Oybekda obrazlar ijtimoiy faoliyati orqali ochilsa, Isajon Sultonda obrazlar ruhiy kechinmalar orqali gavdalanadi. Oybek voqealar orqali Navoiy siymosini kattalashtirsa, Isajon Sulton ruh orqali uni yuksaltiradi. Oybekda obraz – tarixiy shaxs, Isajon Sultonda esa obraz – abadiy ruhiy timsol vazifasini bajaradi. Oybek romanida mazmun tashqi voqelik bilan belgilanadi, shakl esa shu mazmunga xizmat qiladi; Isajon Sulton romanida esa shaklning o’zi mazmunni vujudga keltiradi.

Oybek “Navoiy” romanida mazmun va shakl uyg’unligi an’anaviy tarixiy-realizm tamoyillariga asoslanadi. Mazmun – Navoiy shaxsining tarixiy o’rni, uning davlat va jamiyat oldidagi xizmatlari, xalq dardini yelkaga ko’tarishi, adolat va ma’rifatparvarlik g’oyasini hayotga tatbiq etishga bo’lgan fidoyiligi; shakl esa ushbu mazmunni ifodalashga mos ravishda keng epik tasvir, xalq hayoti manzaralari, davr ruhini aks ettiruvchi realistik kompozitsiya orqali namoyon bo’ladi. Asarda tarixiy epopeya shakli tanlangani bejiz emas: Oybek jamiyatni, davlatni, xalqni markazga qo’yadi va Navoiy ana shu jarayonlarning tarkibiy qismiga aylanadi.

Isajon Sulton romanida esa mazmun va shakl uyg'unligi mutlaqo yangi bosqichga ko'tarilgan. Bu yerda mazmun – Navoiy ruhining abadiyligi, uning dardlari, o'zlik izlanishi, Yaratganga yaqinlashish yo'lida o'tgan ma'naviy kechinmalari; shakl esa metaforik-falsafiy roman uslubida, ichki monolog, ong oqimi, ramziy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu yondashuv shaklning mazmunni yaratishdagi faolligini kuchaytiradi: ya'ni mazmun shaklga bo'ysunmaydi, balki shakl mazmunni o'zi yaratadi. Har ikki roman mazmun va shakl uyg'unligini saqlagan holda o'zbek adabiyotida yangi estetik qirralarni ochib berdi. Oybek – mazmunning ijtimoiy tarixiy qimmatini bilan shaklning epik izchilligini uyg'unlashtiradi. Bu uyg'unlik o'quvchida tarixiy faxr, milliy g'urur tuyg'usini uyg'otadi. Shaklning klassik tuzilishi o'quvchi ruhiy muvozanatini saqlaydi, voqealarning izchil ketishi tarixiy haqiqatni aniqroq aks ettiradi. Isajon Sulton – mazmunning ruhiy va metafizik qatlamlarini shakl orqali kengaytiradi. Roman shakli inson tafakkuri bilan birga harakatlanadi. U real voqelikni emas, voqelik ortidagi ruhiy haqiqatni ochadi. Bu esa romanni zamonaviy falsafiy matn sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Xulosa. Har ikki asarda mazmun va shakl uyg'unligi o'zbek romanchiligi taraqqiyotining ikki bosqichini yoritadi: realistik tarixiy roman va falsafiy ruhiy roman bosqichlarini belgilaydi. O'zbek adabiyotshunosligida mazmun va shakl uyg'unligi masalasi doimiy ilmiy bahs mavzusi bo'lib kelgan. Adabiyot nazariyasida "mazmun – asarning ichki mohiyati", shakl esa "shu mazmunni tashuvchi badiiy ko'rinish" sifatida baholanadi. Mazmun shakl orqali mavjud bo'lmasa, u faqat g'oya darajasida qoladi; shakl mazmunsiz bo'lsa, u san'at emas, bo'sh konstruksiyaga aylanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Oybek va Isajon Sulton romanlarida mazmun va shakl uyg'unligining tabiati o'zbek romanchiligida yangi bosqichlar paydo bo'lishini namoyon etadi.

Mazmun va shakl uyg'unligi har ikki romanda Alisher Navoiyni ikki xil qiyofada gavdalantirgan: Oybekda Navoiy – tarixiy siymo, davlat arbobi, xalq dardi bilan yashagan faol shaxs., Isajon Sultonda esa Navoiy – abadiy obraz, dunyoni ichdan ko'radigan, har bir lahzada Haqqa yaqinlashuvchi mutafakkir.

Bu ikki qiyofaning har ikkalasi ham haqiqatga yaqin. Chunki Navoiy o'z zamonining ham faol arbobi, ham yuksak ruhli mutafakkiri bo'lgan. Oybek bu haqiqatning tashqi qiyofasini, Isajon Sulton esa ichki mohiyatini ochib beradi. Shu tarzda mazmun va shakl uyg'unligi orqali yozuvchilar Navoiy siymosining ikki qutbini – tarixiy va metafizik qiyofasini bir butun holda tasvirlashga erishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oybek, Navoiy, roman, "Asr oshgan asarlar" turkumi, Toshkent, 2004
2. Isajon Sulton, Alisher Navoiy, roman, Toshkent, Adabiyot nashriyoti, 2021
3. H.Boltaboyev, Sharq mumtoz poetikasi, Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 2008
4. B.Karimov, Hazrati Alisher Navoiyga ehtirom yoxud Insoniyat quyoshi ta'rifida bitilgan roman to'g'risida bir-ikki og'iz so'z, Madaniyat, Toshkent, 2021